

В.ГРУБІНКО, А. СТЕПАНЮК

ВІД АНТРОПОЦЕНТРИЗМУ — ДО БІОЦЕНТРИЗМУ

У наш час відбуваються зміни в самому змісті та напрямі методології природничих наук, стрижнем якої завжди було питання про те, як пізнавати реальність. Важливим регулятором методології науки виступає ціннісний аспект, що концентрується навколо метапроблеми «Навіщо пізнавати?». Врахування цього, а також вивчення проблеми сутності життя, сучасної екологічної ситуації на нашій планеті дає змогу дійти висновку, що все подальше пізнання доцільно здійснювати під гаслом «Пізнання задля виживання на Землі».

Вирішуючи всі проблеми теоретичного пізнання та практики, маємо ставити запитання: «Що це дасть для збереження і примноження життя, для продовження його існування?». В разі негативної відповіді необхідно, щоб будь-яка дія негайно зупинялась і всі зусилля спрямовувались на пошуки можливих альтернатив. У цьому контексті стратегія і тактика поведінки людини в біосфері дедалі більшою мірою оцінюються з погляду їх етичності.

Етичність визначається соціальним досвідом, який нагромадило людство, тобто культурою. А вона, принаймні в Європі, завжди була антропоцентристською і визнавала моральні обов'язки лише перед людьми, протиставляючи себе світові природи. У її ставленні до живих організмів панував дух завоювання, підкорення, бездумного пристосування до нагальних потреб. Насильно підкорюючи природу, людина підрубувала своє власне коріння, позбавляла себе цілісності.

Сьогодні стало очевидним, що людству необхідні нові світоглядні орієнтири. Тому антропоцентризм уже розглядається як негативна форма світогляду, різновид дискримінаційних поглядів. Адже він орієнтує суспільство на максимальне споживання, при цьому людина сприймає природне середовище, рослини і тварин як свою комору, невичерпне джерело матеріальних благ. Розвиток технології, розкрадання природних багатств, забруднення довкілля — все це призвело до виснаження природних ресурсів і поставило людство перед глобальною екологічною кризою. Антропоцентризм неправомірно звеличує сутність людини, утверджує її вищість щодо інших природних систем того ж рівня організації життя.

Орієнтація на підкорення людиною природи має у своїй основі хибне розуміння сутності життя, рівнів його організації. Вважалося, що людина — більш організована природна система, ніж усі живі об'єкти навколо неї, і тому, згідно із законами ієрархічних систем, має природне право керувати системами, розміщеними нижче, тобто менш організованими. Проте сучасні уявлення про сутність життя переконливо доводять, що людина як природна істота, котра об'єднується у популяції і утворює в загальній масі вид *Homo sapiens*, входить разом з іншими видами живих організмів (яких, до речі, близько двох мільйонів) до системи вищого рівня організації — біосфери. Кожен вид займає тут свою екологічну нішу і виконує специфічну функцію. І саме це у сукупності забезпечує стабільність функціонування глобальної екосистеми. А вид *Homo sapiens* лише один з багатьох, і всі вони перебувають у зв'язку супідрядності відносно біосфери. Це окремі форми популяційно-видового рівня організації життя, яким притаманні основні атрибути життя — цілісність, системність, різноманітність.

Нині вчені світу дедалі більше схиляються до думки про те, що людина — це частина природи, яка розвивається одночасно з усім живим світом Землі — біосом. Тому лише стратегія на основі філософської концепції біоцентризму дасть змогу сформувати основи поведінки, адекватної вимогам сьогодення. Згідно з цією концепцією не один і не кілька видів, а все живе на Землі наділене правом на існування, і саме вся біота, а не лише вид *Homo sapiens* має стати центром уваги. З цього неминуче випливає, що людина повинна не намагатися підкоряти собі складові біосфери (тоді вона поводить себе як хижак стосовно рівноцінних собі видів), а пізнавати її закони, формувати і коригувати стратегію своєї поведінки відповідно до них.

Концепція біоцентризму узгоджується із сучасним баченням природничо-наукової картини світу. Тобто природа розглядається тут як система взаємопов'язаних систем різного рівня складності, між якими існує субординаційний, ієрархічний зв'язок. Модель нової саморегулюючої, «творчої» картини світу охоплює і всі соціальні сфери життя, оскільки поняття «природа» включає всі взаємопов'язані матеріальні, енергетичні та інформаційні феномени, у тому числі суб'єктно-об'єктні відношення. У вузькому тлумаченні слова під природою розуміємо її творчо-організуючу силу, тобто динамічний аспект.

Сформувати етичне ставлення до всього живого можливо за умови, що людина керуватиметься новим екологічним, біосферним мисленням, перейде до рівноправного співробітництва з природою.

У біосфері як глобальній екосистемі людина повинна гармонійно співіснувати з природою на основі функціонування за її законами. Сформувати таку поведінку, враховувати ці закони у своїй щоденній діяльності ми можемо лише на основі глибокої переконаності у цілісності живої природи. Ще в 1924 р. засновник геліо- і космобіології, історик, соціолог, медик і поет О.Л. Чижевський писав, що життя на Землі, взятій у цілому з її атмо-, гідро- і літосферою, а також з усіма рослинами, тваринами, усім людством, що її заселяє, ми повинні розглядати як життя одного загального організму. Лише за такого підходу ми усвідомимо себе невід'ємною частиною біосфери, маленьким гвинтиком цього великого і могутнього механізму, який може працювати лише злагоджено, інакше ламається або сам гвинтик (це в кращому випадку), або, коли це стосується сукупної діяльності людства як виду організмів, може вийти з ладу весь механізм (глибока екологічна катастрофа). Адже якщо якась складова функціонує не за загальними законами системи, то в останній включаються механізми, спрямовані на усунення «неслухняної» частини. Наприклад, коли клітини людського організму за певних умов перестають нормально функціонувати і утворюється ракова пухлина, людина як система вищого порядку стосовно клітин спочатку намагається їх нейтралізувати за допомогою хірургічного втручання чи інших заходів. Якщо усунути небезпечний вплив ракової пухлини в такий спосіб не вдається, тоді врешті-решт вибуває з ладу весь людський організм, настає біологічна смерть.

Наші прадіди і природа були єдиним цілим, вони не протиставляли себе їй і, навіть не знаючи її законів, жили згідно з ними. Вдумайтеся лише у слова індіанського вождя, який відповів білим прибульцям, котрі хотіли купити землі його племені: «Земля не належить людині, людина належить Землі». Це було в 1854 році! А як усе змінилося!

Тепер людина, ставши сильнішою завдяки своєму інтелектуальному розвитку і оголосивши себе господарем природи, відійшла від власних природних основ. Тому вона повинна докласти максимум зусиль для раціонального пізнання законів природи і проектувати свою поведінку відповідно до них. Положення про те, що незнання законів не знімає відповідальності за їх порушення, вже чітко зафіксоване в юриспруденції народів

світу, стосується, на жаль, лише дотримання законів суспільства, а більш загальні закони, які стосуються живої природи, залишаються поза увагою людей. Проте необхідно пам'ятати, що людина, як говорив П. Гольбах, «це витвір природи, вона існує у природі, підкоряється її законам і не може звільнитися від неї, не може — навіть подумки — вийти з природи». Людина є природною системою, а тому вона повинна жити за законами систем вищого порядку. А саме: популяції, виду, біосфери.

Цікаве трактування природи дає відомий філософ І.Т. Фролов. Природа — «це світ, яким людина не може розпоряджатися довільно. Природа є її власним "неорганічним тілом", і не окремого індивідуума, а всіх людей. Тому ставлення людини до природи суспільне за своєю суттю і є ставленням людини до людини». Отже, необхідно навчитися сприймати природу як живу істоту, яка реагує на будь-які наші вчинки.

Первісні племена визнавали Землю за живу істоту: вона народжує із своєї материнської утроби, п'є дощову воду, здригається під час землетрусів, засинає восени і прокидається з поверненням весни. Вони порівнювали безмежні простори суходолу з тілом, у міцних скелях та камінні вбачали її кістки, у водах — кров, у коренях рослин — судини, і, нарешті, в трав'янистих рослинах — волосся. У переказах, легендах про походження людини, що належать індоєвропейським народам, у тому числі і слов'янам, говориться, що тіло людини вийшло із землі і в неї воно повертається після смерті, що кістки утворюються з каменю, кров — з морської води, піт — з роси. Якщо пригадати, що основним методом пізнання живого є аналогія, то нічого дивного в такому тлумаченні Природи, в її порівнянні з живим організмом немає. Люди в міру свого розвитку, на доступному для них рівні сприйняття описували те, що ми нині визначаємо науковим поняттям «цілісність живої природи».

У ті часи мешканці нашої планети жили в гармонії з природою. Людина відчувала материнську силу землі. Дотик до неї допомагав краще думати, яскравіше відчувати, підсилював почуття єдності з довкіллям, бути вважалось на той час важливішим ніж мати. У народу майя, наприклад, ці погляди втілилися в моральному кодексі, що знайшов відображення в переказах та молитвах. Бажати чогось більшого за свою справедливую долю означало посягати на те, що належить іншим. Зважати на все живе — було першою заповіддю. Мисливець вбивав лише стільки здобичі, скільки справді було необхідно для життя. Цілячись в оленя, він вибачався перед ним і говорив: «Я мушу». Отже, ті народи, хоч ми і називаємо їх примітивними, керувалися у своєму житті природною мудрістю, втраченою в наші дні. Можливо, це трапилось у той момент, коли люди перестали сприймати дерева, річки, птахів як живих істот.

З часом людина навчилась підкорювати енергію атома та запускати космічні кораблі. Але відмінити закони природи вона не може. Скажімо, їй доводиться використовувати парашут для того, щоб компенсувати силу тяжіння при поверненні космічних кораблів на Землю. Людина може вирубати ліс чи перегородити річку, але їй не дано змінити закони, які керують життям на Землі. Хоче вона того чи ні, а день змінюється ніччю, весна — літом, літо — осінню, осінь — зимою. Закони природи тому й називаються «об'єктивними», що вони не залежать від свідомості людини. Історія вчить, що Homo sapiens не може постійно ігнорувати закони, які підтримують рівновагу серед численних форм життя в біогеоценозах і екосистемах. Тому основний принцип екології, сформульований ще в XVII ст. філософом Френсісом Беконем, звучить так: «Ми не можемо керувати природою інакше, ніж підкоряючись їй». У найзагальнішому вигляді основні закони, які людина повинна враховувати у своєму повсякденному житті, сформулював Б. Коммонер: 1. Усе пов'язане з усім. 2. Усе має кудись подітися. 3. Нічого не дається даремно.

Нам треба пізнати ще багато законів природи, щоб, живучи за ними, не дати розірватися тій тоненькій ниточці, яка поки ще пов'язує людство з джерелом його існування— Природою. Лише зрозумівши природу, людина зрозуміє себе саму.

Високо розвинуте почуття відповідальності за те, щоб наше функціонування узгоджувалося із законами природи, — умова гармонійної коеволюції суспільства і природи. Потрібен цілісний системний підхід, побудований за принципом: від загального — до окремого, а не навпаки. У центрі уваги має бути функціонування цілого — біосфери, а не окремих її компонентів.

Цей аспект необхідно враховувати, розглядаючи проблеми клонування людей, штучного запліднення тощо. В даному разі людина намагається втручатись у функціонування системи вищого порядку: популяції, виду. Адже основним законом саме популяційно-видового рівня організації життя є розмноження. Ще в середині минулого століття І.І. Шмальгаузен, аналізуючи з позицій кібернетики таке фундаментальне поняття, як еволюція органічного світу, підкреслював, що біогеоценоз виступає стосовно всіх популяцій та видів, які його формують, керуючим пристроєм. Контроль і регуляція взаємозалежностей популяцій різних видів один від одного та їх взаємодії з неживими компонентами біогеоценозу здійснюється через відбір або диференційовану участь особин у відтворенні наступного покоління. Загибель, повне або часткове усунення від розмноження всіх, хто не може виконувати біогеохімічну функцію, підтримує стійкість процесів циркуляції речовини та енергії в біоценозі і разом з тим забезпечує еволюцію окремих видів.

Згідно з теорією стабілізуючого відбору, він не лише перетворює певний вид організмів, а й сприяє стабілізації вже досягнутих пристосувань. Переважна участь у відтворенні наступного покоління особин, що відрізняються від норми, веде до видозміни виду. В цьому випадку на сцену виступає відбір у його творчій формі.

Втручаючись у регуляцію чисельності населення, збереження певних генофондів, людина перебирає на себе функції системи вищого порядку. А відповідно до законів ієрархії це неприпустимо. Звичайно, людина є біосоціальною істотою, її функціонування визначається, крім законів біологічної форми руху матерії, ще й законами вищої, соціальної форми. Проте і вони теж повинні відповідати загальним законам природи.

© ГРУБІНКО Василь Васильович. Доктор біологічних наук. Завідувач кафедри, проректор Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.

СТЕПАНЮК Алла Василівна. Доктор педагогічних наук. Завідувачка кафедри того ж університету. 2002.